

Surovčák, Martin

**Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και των παραδόσεων των
Ελλήνων του Πόντου**

Neograeca Bohemica. 2008, vol. 8, iss. [1], pp. 45-60

ISBN 978-80-260-3412-4

ISSN 1803-6414

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142316>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και των παραδόσεων των Ελλήνων του Πόντου

MARTIN SUROVČÁK

Είναι γεγονός πως η ιστορία και ο πολιτισμός του Πόντου παραμένουν λίγο ως πολύ περιφερειακό θέμα των νεοελληνικών σπουδών στην Τσεχία, παρότι ζει στη χώρα μας ένας αρκετά μεγάλος αριθμός Ελλήνων ποντιακής καταγωγής. Ξεκινώντας, λοιπόν, απ' αυτήν τη δεδομένη πραγματικότητα αποφάσισα να αφιερώσω λίγες σελίδες σ' αυτό το θέμα.¹

Στις 19 Μαΐου οι Έλληνες του Πόντου γιόρτασαν την 89η επέτειο της ημέρας που ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ αποβιβάστηκε στη Σαμφούντα και προχώρησε στη δεύτερη φάση της Γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου. Η ημέρα αυτή καθιερώθηκε το 1994 με ψήφισμα της Βουλής των Ελλήνων ως *Ημέρα μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου*. Έτσι σε ανάμνηση των θλιβερών γεγονότων που έλαβαν χώρα πριν, κατά τη διάρκεια αλλά και μετά το τέλος του μικρασιατικού πολέμου στον Πόντο γίνονται στη Θεσσαλονίκη κυρίως και την Αθήνα διαμαρτυρίες κατά της τουρκικής κυβέρνησης, η οποία εξακολουθεί να αποποιείται των ευθυνών της αναφορικά με ένα από τα πλέον σκοτεινά κεφάλαια της σύγχρονης τουρκικής ιστορίας. Και φέτος οι Πόντιοι προχώρησαν σε διαμαρτυρίες. Ο πρόεδρος της *Πανελληνιας Ομοσπονδίας των Ποντιακών Σωματείων*, Χαράλαμπος Αποστολίδης, με μια σύντομη δήλωσή του στον τύπο κάλεσε τους συμπολίτες του να συγκεντρωθούν στην πλατεία της Αγ. Σοφίας της Θεσσαλονίκης.² Οι εφημερίδες είχαν ήδη πληροφορήσει το κοινό τους για το πρόγραμμα των εκδηλώσεων λίγες μέρες νωρίτερα.

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Αρχαιότητα

Σύμφωνα με την ιστορική και εθνολογική έρευνα (M. Rostovzeff, G. Bordman, J. P. Fallmerayer) στην περίπτωση του Πόντου έχουμε να κάνουμε με μια σημαντική περιοχή, το εσωτερικό της οποίας κατοικήθηκε από τους αρχαίους ακόμη χρόνους από διάφορες φυλές. Παρόλο που ξέρουμε ότι τα παλιότερα αρχαιολογικά ευρήματα του ελληνικού πολιτισμού στον Πόντο τοποθετούνται στο 10^ο π.Χ. αιώνα, οι θεωρίες για τον ερχομό των πρώτων Ελλήνων σ' αυτή την περιοχή διαφέρουν τόσο αναφορικά με το χρονικό διάστημα όπου αυτός έλαβε χώρα, όσο και με τα αίτια που τον προξένησαν. Η κοντινή καυκάσια περιοχή σύμφωνα με νεότερες υποθέσεις θεωρείται κοιτίδα του ινδοευρωπαϊκού πολιτισμού και αυτό προφανώς έπαιξε ρόλο κλειδί στον εποικισμό του Πόντου από πρωτοελληνικές φυλές. Μια άλλη θεωρία λέει ότι οι πρωτοελληνικές φυλές έφτασαν στον Πόντο στη διάρκεια της περιόδου του σιδήρου αναζητώντας εδώ κοιτάσματά του.³

¹ Το άρθρο αυτό είναι σύντομη εκδοχή της εργασίας μου *Πολιτισμική ταυτότητα των Ελλήνων του Πόντου*.

² ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Χ. Ημέρα μνήμης για 350.000 ψυχές των Ποντίων. *Ελευθεροτυπία*, 17. 5. 2008.

³ ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 15.

Η συγκεκριμένη περιοχή είναι γνωστή στους Ευρωπαίους μέσα από τη μυθολογία, στον ανατολικό Πόντο για παράδειγμα αναφέρεται ο μύθος του χρυσόμαλλου δέρατος και των περίφημων Αργοναυτών και της εκστρατείας τους στην Κολχίδα. Ένας άλλος γνωστός μύθος της αρχαιότητας θέλει τις Αμαζόνες εδώ εγκατεστημένες οι οποίες έκοβαν κατά την παράδοση το δεξί τους βυζί (εξού και το όνομά τους, α στερ. + μαζός), για να χειρίζονται καλύτερα το τόξο.

Ο πρώτος ιστορικά αποδεδειγμένος εποικισμός του Πόντου από Έλληνες πραγματοποιήθηκε τον 8^ο π.Χ. αιώνα, όταν Μεγαρίτες άποικοι ίδρυσαν την πόλη Ηράκλεια και Μιλήσιοι αντίστοιχα την πόλη Σινώπη.⁴ Το γεγονός αυτό προαναγγέλλει την ίδρυση και τη μελλοντική ανάπτυξη νέων αποικιών στην ακτή της Μαύρης Θάλασσας (π.χ. της Τραπεζούντας). Η μεταναστευτική κίνηση από την Ιωνία προς τον Πόντο συνεχίστηκε μέχρι τον 5^ο π.Χ. αιώνα, με στόχο την επίλυση του προβλήματος του υπερπληθυσμού των μητροπόλεων, αλλά και την κυριαρχία τους στην περιοχή.

Ακριβώς από τον 5^ο π.Χ. αιώνα προέρχεται η μαρτυρία του Ξενοφώντα για τον Πόντο,⁵ σύμφωνα με την οποία εδώ υπήρχαν οι γνωστές πόλεις-κράτη: Τραπεζούς, Σινώπη, Κερασούς, Κοτύωρα, Αμισός, αντίθετα η ενδοχώρα του Πόντου – κατά την ίδια πάντα πηγή – κατοικούνταν από βάρβαρες φυλές. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ποντιακές πόλεις διατήρησαν την ανεξαρτησία τους ακόμα και κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Τον 3^ο π.Χ. αιώνα δημιουργήθηκε το Βασίλειο του Πόντου με βασιλείς από την παρθική δυναστεία των Μιθριδατιδών, η οποία βοήθησε στην αρχή το Μεγάλο Αλέξανδρο να κατακτήσει την Ανατολή. Ο Μιθριδάτης ο Α', όταν πήρε την εξουσία, ανακήρυξε ως πρωτεύουσα του κράτους του την Αμάσεια. Το βασίλειο διατηρούσε καλές σχέσεις με την Ηράκλεια και τους Σελευκίδες. Καθώς επεκτεινόταν η επικράτεια των Μιθριδατιδών, η δυναστεία εξελληνίστηκε. ο Μιθριδάτης ο Ε' μετέφερε την έδρα του βασιλείου από την Αμάσεια στη Σινώπη. Ο γιος του, Μιθριδάτης ο ΣΤ', ο Ευπάτωρ, ο οποίος ανήγαγε την καταγωγή του στο Μεγάλο Αλέξανδρο, τον Κύρο και το Σέλευκο, κατέκτησε την Κολχίδα, την Κριμαία και τις γύρω περιοχές, ενώ ταυτόχρονα έστρεψε τις δυνάμεις του κατά του ρωμαϊκού επεκτατισμού. Από το 88 π.Χ. κήρυξε στη Ρώμη με τη σειρά τρεις Μιθριδατικούς Πολέμους. Μετά από τρεις άλλες στρατιωτικές αποτυχίες ο Μιθριδάτης ο Ευπάτωρ νικήθηκε οριστικά και γι' αυτό δραπέτευσε στην Κριμαία όπου αυτοκτόνησε απογοητευμένος.⁶

Μετά την ήττα στους Μιθριδατικούς Πολέμους ο Πόντος προσαρτήθηκε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως επαρχία Βιθυνίας – Πόντου. Κατά τη διάρκεια της Ρωμαϊοκρατίας ο Πόντος σημείωσε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, ενώ ιδρύθηκαν αρκετές πόλεις στην ποντιακή ενδοχώρα.⁷

⁴ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. Η χώρα του Πόντου. In: *Ο Πόντος των Ελλήνων*, σ. 7.

⁵ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑΣ. *Κύρου ανάβασις* (401 π.Χ.).

⁶ ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 21–25.

⁷ Ό.π., σ. 27.

Ο Πόντος στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία

Μετά το διαμελισμό της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε δυτικό και ανατολικό τμήμα, ο Πόντος διοικείται από την Κωνσταντινούπολη. Θα μεσολαβήσει μια ήρεμη σχετικά περίοδος ανάπτυξης η οποία και διακόπτεται τον 5^ο αιώνα από μια σειρά περσικών εισβολών. Οι Πέρσες σταματούν οριστικά τις επιθέσεις τους δύο εκατονταετίες αργότερα, την ίδια εποχή εντωμεταξύ ο Πόντος απειλείται από την επέκταση του Ισλάμ.

Στο επόμενο χρονικό διάστημα ο Πόντος στερήθηκε μιας ίδιας αυτοδιοίκησης, επειδή εξελίχθηκε σε διοικητικό κέντρο η Καισάρεια της Καππαδοκίας. Η ολοένα μεγαλύτερη εξουσία τριών διάσημων γενιών – των Κομνηνών, των Ταρωνιτών και των Γαβράδων – είχε ως αποτέλεσμα τη σύλληψη ενός σχεδίου αυτονομίας. Οι Γαβράδες τον 11^ο αιώνα τόλμησαν να σηκώσουν τα όπλα με σκοπό τη διεκδίκηση της αυτονομίας τους.⁸

Με το πέρασμα του χρόνου ο Πόντος οριοθετείται και αποχρυσταλλώνεται ως χώρος τελικά μεταξύ δύο εντελώς διαφορετικών κόσμων. Από τη μια πλευρά υπάρχουν οι Έλληνες και ο χριστιανισμός και από την άλλη οι αραβικές και οι τουρκικές φυλές και το ισλάμ. Οι μουσουλμάνοι συχνά καταλάμβαναν χριστιανικά χωριά μετατρέποντας τις εκκλησίες σε τζαμιά και εξισλαμίζοντας βίαια τον πληθυσμό. Δεδομένου ότι πολλοί χριστιανοί αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν, ακολούθησαν πογκρόμ και σφαγές.

Οι Βυζαντινοί έρχονταν σε επαφή με τουρκικές φυλές όπως Χάζαροι, Πετσενέγοι, Ογούζοι, Κιπτσάκοι, Τάταροι, Σελτζούκοι και Οθωμανοί εδώ και πολλά χρόνια, βασική στροφή όμως στις σχέσεις τους με όλους αυτούς τους λαούς παρατηρείται μετά την ήττα του Μαντζικέρτ το 1071, όταν συλλαμβάνεται ο καίσαρας Ρωμανός Δ' ο Διογένης από τους αντιπάλους του.

Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διασπάστηκε σε τρεις περιφέρειες. Μια από αυτές ήταν και η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, η οποία δημιουργήθηκε από τον Αλέξιο και το Δαβίδ Κομνηνό με την υποστήριξη της βασίλισσας της Γεωργίας, Τάμαρ. Αυτή την περίοδο ο Πόντος κατέχει σημαντική θέση τόσο στο χώρο της πολιτικής όσο και της οικονομίας, και αυτό γιατί οι Πόντιοι επωφελήθηκαν από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων με την Ανατολή τα οποία διοχετεύονταν μέσω του Δρόμου του Μεταξιού στην Ευρώπη.⁹

Πράγματι τον 14^ο αιώνα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξίου Γ' Κομνηνού μπορεί να χαρακτηριστεί η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ισχυρό κράτος. Οι διάδοχοί του όμως δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν τις διαμάχες στο εσωτερικό της χώρας και η Αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει. Ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, χωρίς ιδιαίτερη ιστορική σημασία, είναι ο Δαβίδ Α' Κομνηνός.

Επί της βασιλείας του συνασπίστηκαν οι Πόντιοι, οι Γεωργιανοί και οι Αρμένιοι εναντίον των εχθρών τους στην Ανατολή, σε αντίδραση οι Οθωμανοί Τούρκοι με επικεφαλής το Μωάμεθ Β'

⁸ ΦΩΤΕΙΑΔΗΣ, Κ. *Ιστορικό του Πόντου*.

⁹ Ό.π., πβ. ΑΓΓΤΖΙΑΔΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 75.

τον Πορθητή αποφάσισαν να χτυπήσουν την αυτοκρατορία πριν προλάβουν οι σύμμαχοι να αποτρέψουν την εισβολή. Έτσι, αφού εξουδετέρωσαν όλους τους συμμάχους των Ποντίων, οδήγησαν στη συνέχεια το στόλο τους προς την Τραπεζούντα. Η πόλη πολιορκήθηκε επί ένα μήνα και στο τέλος παραδόθηκε στους Οθωμανούς από το Δαβίδ Α' Κομνηνό, χωρίς τη συμφωνία των κατοίκων της.¹⁰

Τουρκοκρατία στον Πόντο

Αμέσως μετά την κατάκτηση της Τραπεζούντας το 1461 από τους Οθωμανούς αρχίζουν τα πογκρόμ εναντίον του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού. Πολλοί άνδρες στέλνονται στα τάγματα των γενιτσάρων, ενώ κάποιοι άλλοι αναγκάζονται να υπηρετούν τους κατακτητές ως σκλάβοι τους. Ο Μωάμεθ Α' φρόντισε να σβηστούν συστηματικά τα όποια ίχνη και του τελευταίου ελληνικού κράτους στη Μικρά Ασία. Παρόλα αυτά συνεχίστηκε αμείωτη η αντίσταση εναντίον των Οθωμανών έχοντας ως βάση της τα ελεύθερα ακόμη κάστρα στην ποντιακή ενδοχώρα.¹¹

Οι χριστιανοί ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν δυο φόρους: την *τζιζγια* (κεφαλικός φόρος, ο οποίος ίσχυε για άνδρες άνω των 14 ετών) και το *χαράτσι* (φόρος έγγειας περιουσίας και αντίστοιχα φόρος εισοδημάτων). Έπρεπε να δουλεύουν σε χωράφια που ανήκαν σε μεγάλες οικογένειες γαιοκτημόνων, ενώ δεν επιτρεπόταν να τα εγκαταλείψουν εφόσον το επιθυμούσαν. Αν ήθελαν να μετακομίσουν στην πόλη, έπρεπε να πληρώσουν ένα σχετικό ποσό στον άρχοντα. Για όλους αυτούς τους λόγους ορισμένοι χριστιανοί προτίμησαν να γίνουν μουσουλμάνοι, καθώς δεν υφίσταντο στην περίπτωση αυτή τους παραπάνω περιορισμούς. Ωστόσο, ένα μεγάλο ποσοστό αυτών που αλλαξοπίστησαν ακολουθούσε κρυφά το χριστιανισμό (κρυπτοχριστιανοί).

Καθόλη τη διάρκεια της πρώτης φάσης της Τουρκοκρατίας (μέχρι το 17^ο αιώνα) η περιοχή του Πόντου έχαιρε ιδιαίτερων προνομίων. Η κατάσταση αλλάζει όταν θα περάσουμε στην επόμενη, δεύτερη φάση της Τουρκοκρατίας, οπότε οι εκδιώξεις των Ελλήνων χριστιανών προκαλούν ένα μεγάλο κύμα προσφυγιάς των Ποντίων.¹² Στην Τρίτη και τελευταία περίοδο (έως το 1922) πραγματοποιούνται δυο σημαντικές μεταρρυθμίσεις γνωστές ως *Τανζιμάτ* και *Χάτι Χουμαγιούν* στα πλαίσια της επιδίωξης του εκσυγχρονισμού του οθωμανικού νομικού συστήματος. Βάσει των εν λόγω μεταρρυθμίσεων αποκτούν οι Έλληνες ίσα δικαιώματα με τους μουσουλμάνους πολίτες του κράτους, γεγονός που θα τους επιτρέψει να ασχοληθούν ελεύθερα με το εμπόριο.

Στη δεύτερη πενήνταετία του 19^{ου} αιώνα αρχίζει η έξοδος των Ποντίων στη Ρωσική Αυτοκρατορία, η οποία έχει επεκτείνει αυτό το διάστημα την εξουσία της και στην περιοχή του Καυκάσου. Από πολύ παλιότερα εντωμεταξύ υπήρχαν ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ρώσους αισθήματα αλληλοκατανόησης και συμπάθειας εξαιτίας της ορθόδοξης κυρίως θρησκείας. η Μαριούπολη κοντά στην Αζοφική Θάλασσα αναδεικνύεται σε κέντρο της ελληνικής διασποράς στη Ρωσία, ενώ οι Ρώσοι υπόσχονται στους Έλληνες τη δημιουργία μιας αυτόνομης ελληνικής περιοχής με οικονομικές συνθήκες καλύτερες από αυτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

¹⁰ ΑΓΤΖΙΑΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 78–82.

¹¹ ΦΩΤΕΙΑΔΗΣ, Κ. *Ιστορικό Πόντου*.

¹² ΑΓΤΖΙΑΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 95.

Σύμφωνα με το περιοδικό *Εύξεινος Πόντος* το 1880 μετανάστευσαν περίπου 100 000 Πόντιοι στην Κριμαία και στη Γεωργία. Εδώ οι Πόντιοι, χάρη των ικανοτήτων τους, κατάφεραν να διακριθούν στο εμπόριο, στο χώρο των μεταφορών κυρίως καθώς και στη βιομηχανία. Εμπόδιο στην ήρεμη ζωή τους στη Ρωσία στάθηκε ο πανσλαβισμός και οι προσπάθειες εκσλαβισμού τους, πολλές φορές οι Έλληνες δάσκαλοι στα ελληνικά σχολεία αντικαταστάθηκαν από Ρώσους.¹³

Ο Πόντος μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων

Η εκτόνωση μετά τις μεταρρυθμίσεις *Ταιξιμάτ* και *Χάτι Χουμαγιούν* συνέβαλε αρκετά στις τολμηρές απαιτήσεις των Ελλήνων και των Αρμενίων για ευρύτερη αυτονομία και κατόπιν για πλήρη ανεξαρτητοποίηση. Οι Πόντιοι, λόγω της επαφής τους με την ελληνική πολιτεία, ασχολήθηκαν με τη Μεγάλη Ιδέα.¹⁴ Η πολιτική κατάσταση αυτό το διάστημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ανατρέπεται, τα ήγια της οθωμανικής πολιτείας αναλαμβάνει το ριζοσπαστικό κίνημα των Νεοτούρκων, το οποίο στοχεύει στη μετατροπή της από παρακμασμένη Αυτοκρατορία σε ισχυρό και αποδοτικό κράτος. Μια τέτοιου είδους ανατροπή ωστόσο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με ριζικές μεταρρυθμίσεις, όπως: την απόρριψη του αυτονόητου της εξουσίας του Σουλτάνου, την ισχύ Συντάγματος και την προσέγγιση του οθωμανικού πολιτειακού συστήματος στα δυτικά πρότυπα με οικονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις κτλ. Η επανάσταση των Νεοτούρκων έγινε το 1908, επί κεφαλής δε του κινήματος ήταν η τριάδα Ενβέρ, Ταλαάτ και Τζεμάλ. Μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος όλοι οι πολίτες του κράτους ξέσπασαν σε πανηγυρισμούς. Ο χριστιανικός πληθυσμός μπορούσε να ελπίζει πλέον σε τελική και πλήρη ισονομία. Δυστυχώς, όμως, με την επανάσταση των Νεοτούρκων θα έχουμε και την ταυτόχρονη γέννηση του σύγχρονου τουρκικού εθνικισμού με σύνθημα του «η Τουρκία στους Τούρκους».

Τον Οκτώβριο του 1911 οι Νεότουρκοι αποφασίζουν επίσημα την εξόντωση της ελληνικής και της αρμενικής μειονότητας. Τα σύννεφα του ολέθρου πυκνώνουν πάνω από τη Μικρά Ασία.

Ως πρώτη απόπειρα καταδίωξης του χριστιανικού πληθυσμού μπορεί να θεωρηθεί το εμπάργκο του 1914 σε βάρος των επιχειρήσεων των Χριστιανών. Τα σχέδια των Νεοτούρκων άρχισαν να παίρνουν πλέον μορφή με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Νεότουρκοι συζητούσαν τις εξολοθρευτικές τους πρακτικές με τους Γερμανούς, άλλωστε η Τουρκία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε σύμμαχος της Γερμανίας, προς ίδιον φυσικά συμφέρον. Στην ουσία επρόκειτο για την πρώτη φάση της γενοκτονίας των Αρμενίων και των Ελλήνων της Μικράς Ασίας.

Απαγορεύτηκε οι χριστιανοί να ασχολούνται ελεύθερα με το επάγγελμά τους. Ένας μεγάλος αριθμός ανδρών ηλικίας 15 έως 45 ετών υποχρεώθηκε να καταταγεί στα τάγματα εργασίας. Στο μεταξύ οι Τούρκοι επιτίθενταν σε απομονωμένα χωριά όπου λήστευαν, γκρέμιζαν, σκότωναν και βίαζαν.

¹³ Ο.π., σ. 101-109, πβ. ΦΩΤΕΙΑΔΗΣ, Κ. *Ιστορικό Πόντου*.

¹⁴ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, Α. Οι Έλληνες του Πόντου. In: *Ο Πόντος των Ελλήνων*, σ. 57.

Το χειρότερο ήρθε με τις αναγκαστικές μαζικές μετατοπίσεις. Ο ιστορικός Βλάσσης Αγτζίδης περιγράφει τα όσα συνέβαιναν ως εξής: „Οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν πρωτοφανείς μεθόδους για την εξόντωση των Ελλήνων, όπως την εκτόπιση των πληθυσμών μέσα στον χειμώνα, χωρίς να επιτρέπουν στους εκτοπιζόμενους να πάρουν μαζί τους ούτε τρόφιμα, ούτε στρώματα. Δεν επέτρεπαν τη στάθμευση των εκτοπιζόμενων σε κατοικημένα μέρη, αλλά μόνο σε μέρη έρημα και εκτεθειμένα στις άσχημες καιρικές συνθήκες, με βασικό στόχο την εξόντωσή τους, εφόσον θα ήταν αναγκασμένοι να διαμένουν στην ύπαιθρο και επιπλέον δεν θα μπορούσαν να προμηθευτούν τρόφιμα. Απαγόρευαν στους εκτοπιζόμενους να δώσουν βοήθεια στους γέροντες γονείς ή στα ανήλικα παιδιά και στους αρρώστους, οι οποίοι εγκαταλείπονταν από τους στρατιώτες. Τα κυβερνητικά και αστυνομικά όργανα οδηγούσαν τους μετατοπιζόμενους σε ειδικούς λουτρώνες, οι οποίοι ιδρύθηκαν δήθεν για στρατιωτικούς λόγους. Εκεί τους εξανάγκαζαν να λουστούν με την επίκληση λόγων υγιεινής. Έβαζαν κατά εκατοντάδες άντρες, γυναίκες και παιδιά στα λουτρά, γυμνούς με θερμοκρασία 40 βαθμών. Τα ενδύματά τους εν τω μεταξύ λεηλατούνταν. Όταν έβγαιναν από το λουτρό, τους ανάγκαζαν να παραταχθούν στο χιόνι με θερμοκρασία κάτω του μηδενός, και να περιμένουν την επίσκεψη του αστυνόμου για καταμέτρηση, ο οποίος ποτέ δεν ερχόταν σε λιγότερο από μία ώρα. Έπειτα, επί μία ακόμη ώρα περίμεναν τον γιατρό για ιατρική επιθεώρηση. Κατά την επιθεώρηση χαρακτηριζόνταν άρρωστοι οι νεότεροι και υγιέστεροι, οι οποίοι θανατώνονταν κατά την αποστολή τους στο νοσοκομείο.“¹⁵

Εξαιτίας αυτής της συμπεριφοράς δεν άργησαν να δημιουργηθούν σ' ολόκληρο τον Πόντο αντάρτικες ομάδες με στόχο την ένοπλη αντίσταση εναντίον της τουρκικής τυραννίας.

Το 1916 εισέβαλε ο ρωσικός στρατός στον Πόντο από τα ανατολικά ο οποίος κατάφερε να καταλάβει τελικά ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του συμπεριλαμβανομένης και της Τραπεζούντας. Στις κατεχόμενες περιοχές δημιουργήθηκε η προσωρινή κυβέρνηση της Τραπεζούντας. Το 1917 εξαιτίας της Επανάστασης του Φεβρουαρίου στη Ρωσία ανακόπτεται η επέλαση των ρωσικών στρατευμάτων. Οι Ρώσοι οπισθοχωρούν και οι Τούρκοι επανακτούν τις περιοχές που είχαν τεθεί υπό τον έλεγχο της προσωρινής κυβέρνησης της Τραπεζούντας. Στα μέρη που επανακαταλαμβάνονται οι Τούρκοι παίρνουν εκδίκηση από τον τοπικό πληθυσμό.

Το 1918 η Τουρκία συνθηκολόγησε, οι Πόντιοι ξεσηκώνονται και πάλι μια και τους δίδεται η ευκαιρία να πραγματοποιήσουν το μέχρι τότε ανεκπλήρωτο σχέδιο τους την κήρυξη ουσιαστικά της Δημοκρατίας του Πόντου. Για μια σειρά όμως από λόγους η Δημοκρατία του Πόντου έμεινε απλώς όνειρο. Η κρίση στον Πόντο κλιμακώθηκε, παρά τις συντονισμένες προσπάθειες των ποντιακών πολιτικών κύκλων για βοήθεια από το εξωτερικό, τα όποια αιτήματά τους έμειναν χωρίς αντίκρυσμα.

Στο μεταξύ επρόκειτο να αλλάξει τελείως η κατάσταση στην κεντρική Τουρκία. Το 1920 ο Μουσταφά Κεμάλ, ο αποκαλούμενος μετέπειτα και Ατατούρκ, επιτυχημένος αξιωματικός του στρατού εδώ και αρκετά χρόνια, εξελέγη πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης. Η ελληνική

¹⁵ ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 153–155.

Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και των παραδόσεων των Ελλήνων του Πόντου

επίθεση ανακόπτεται στον ποταμό Σαγγάριο κοντά στην Άγκυρα το 1920, τα κεμαλικά στρατεύματα στη συνέχεια αντεπιτίθενται με επιτυχία, ενώ αρχίζει η οπισθοχώρηση των Ελλήνων η οποία μετατρέπεται τελικά σε άτακτη φυγή. Πλησιάζοντας προς τη Σμύρνη οι Τούρκοι στρατιώτες καταστρέφουν τα πάντα. Χιλιάδες πρόσφυγες έχουν συγκεντρωθεί στη Σμύρνη, όπου σε λίγο θα καταφτάσουν οι νικητές Τούρκοι, οι οποίοι και θα καταστρέφουν εκ βάθρων την ελληνική και την αρμενική συνοικία. Η ήττα των ελληνικών στρατευμάτων στη δυτική Τουρκία είχε ολέθριες συνέπειες και για τον Πόντο. Στις 24 Ιουνίου του 1923 υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάνης, σύμφωνα με την οποία εγκρίθηκαν οι επιδιώξεις των Τούρκων για ένα εθνικά ομοιογενές κράτος βάζοντας φραγμό στα σχέδια προσάρτησης των μικρασιατικών περιοχών στο ελληνικό κράτος. Η Συνθήκη της Λωζάνης περιλάμβανε και τη σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών ανάμεσα στην Τουρκία και την Ελλάδα, η οποία φάνηκε τη δεδομένη στιγμή ως η καλύτερη λύση προκειμένου να ξεπεραστούν τα προβλήματα μεταξύ των δυο χωρών.¹⁶

1 300 000 Έλληνες της Μικράς Ασίας υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις προαιώνιες εστίες τους παίρνοντας το δρόμο της προσφυγιάς. Εκτιμάται ότι περίπου 400 000¹⁷ από αυτούς ήταν ποντιακής καταγωγής. Η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να στεγάσει τόσους πρόσφυγες μέσα σε ένα σχετικά μικρό διάστημα, έτσι, στην αρχή εγκαταστάθηκαν όπου έτυχε: σε πρόχειρα σπίτια, σε σκηνές, σε θέατρα κτλ.

Οι πλούσιοι και μορφωμένοι Πόντιοι εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες πόλεις, κυρίως στα προάστια της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, ενώ όσοι ασχολούνταν με τη γεωργία εγκαταστάθηκαν σε αραιοκατοικημένες περιοχές της Ελλάδας, ιδιαίτερα στη Μακεδονία. Τα πρώτα χρόνια της ζωής τους στην Ελλάδα οι Πόντιοι αντιμετώπισαν συχνά εκδηλώσεις ξενοφοβίας. Σε πολλές περιπτώσεις θεωρήθηκαν από το περιβάλλον τους περισσότερο Τούρκοι παρά Έλληνες και αποκαλούνταν περιγελαστικά *γαιουρτοβαφτισμένοι* (το γαιούρτι ανήκει στα χαρακτηριστικά τουρκικά ρόφιμα) ή *αβούτηδες*, καθώς η δεικτική αντωνυμία αυτής προφέρεται στα ποντιακά *αβούτος*. Πολλοί απ' αυτούς μετανάστευσαν στις ΗΠΑ και στον Καναδά.

Οι Πόντιοι που κατέφυγαν στη Σοβιετική Ένωση έζησαν για δεύτερη φορά την ίδια καταπίεση που υπέστησαν εκ μέρους των Τούρκων. Οι Έλληνες, όπως και άλλοι λαοί, εκτιμήθηκε ότι είχαν επηρεασθεί από την προπαγάνδα καπιταλισμού και ότι προετοίμαζαν επανάσταση, έτσι έγινε σε βάρος τους ένα τεράστιο πογκρόμ. Απαγορεύτηκαν οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι, τα θέατρα, οι εφημερίδες και άλλα, ενώ στη συνέχεια καταργήθηκαν οι Ελληνικές Αυτόνομες Περιοχές της ΕΣΣΔ. η μυστική αστυνομία έστειλε, εξάλλου, πολλούς άνδρες άνω των 16 ετών στα γκουλάγκ της Σιβηρίας και κατάσχεσε τις περιουσίες Ελλήνων (ελληνικά διαβατήρια, βιβλία, γράμματα κτλ.). Εν τέλει πραγματοποιήθηκαν μεταξύ άλλων και βίαιες μετατοπίσεις του ελληνικού πληθυσμού στην κεντρική Ασία.¹⁸

¹⁶ Αναλυτικά: HRADEČNÝ, P. *Řekové a Turci. Nepřátelé nebo spojenci?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1999, σ. 46–52.

¹⁷ ΑΓΤΖΙΑΔΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου*, σ. 236.

¹⁸ ΑΓΤΖΙΑΔΗΣ, Β. Το πογκρόμ κατά των Ελλήνων της ΕΣΣΔ. *Καθημερινή*, 9. 12. 2007.

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ

Η ορθόδοξη εκκλησία αποτελούσε για τους Ποντίους έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες αυτοσυντήρησης. Είναι πολύ πιθανό πως εάν αλλαξοπιστούσαν όλοι οι Πόντιοι, θα τους καταβρόχθιζε εντελώς το τουρκικό στοιχείο. Στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν είχε ιδιαίτερη σημασία η εθνική καταγωγή των κατοίκων της, αλλά η θρησκεία. Οι κάτοικοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανήκαν σε διάφορα μιλέτια (τουρ. millet = λαός), πλήρη δικαιώματα από αυτά είχαν αρχικά μόνον οι μουσουλμάνοι κατά το θρήσκευμα, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους. Πριν υλοποιηθούν οι μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ και Χάτι Χουμαγιούν, κινδύνευαν όλοι όσοι τολμούσαν να ακολουθούν φανερά άλλη θρησκεία εκτός του ισλάμ. Οι Τούρκοι μετέτρεψαν όλες τις περιφέρμες εκκλησίες του Πόντου σε τεμένη και πολύ αργότερα επέτρεψαν στους Ποντίους να χτίσουν νέες εκκλησίες όπου τελούνταν η ορθόδοξη λειτουργία.

Οι ορθόδοξες κοινότητες του Πόντου διοικούταν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και την Αρχιεπισκοπή της Τραπεζούντας, η επικράτεια της οποίας περιλάμβανε έξι συνολικά μητροπόλεις.

Κρυπτοχριστιανισμός και κρυπτοχριστιανοί

Ο κρυπτοχριστιανισμός αποτελούσε μέση οδό μεταξύ της αλλαξοπιστίας και της διατήρησης του χριστιανισμού. Αυτοί που δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν το χριστιανισμό και ταυτόχρονα δεν ανέχονταν τις θρησκευτικές διακρίσεις, προτίμησαν μια διπλή ταυτότητα. Στον εξωτερικό κόσμο παρουσιάζονταν ως μουσουλμάνοι, για να κερδίσουν κάποια προνόμια: υψηλότερες κοινωνικές θέσεις, δυνατότητα πρόσβασης στη διοίκηση μιας περιοχής, απαλλαγή από την υποχρέωση καταβολής του κεφαλικού φόρου κ.ο.κ. Οι κρυπτοχριστιανοί έπαιξαν στην ιστορία του Πόντου σημαντικό ρόλο. Στην Κρώμνη, το κέντρο τους, είδαν το φως της ημέρας επιφανείς προσωπικότητες, από τις οποίες μερικές συμμετείχαν ακόμα και στη λειτουργία των οθωμανικών υπουργείων ή άλλων σπουδαίων αρχών.

Βαφτίζονταν και είχαν χριστιανικό όνομα, με το οποίο αποκαλούνταν μεταξύ τους. Συνήθως μεγάλωναν από μικροί ως μουσουλμάνοι, ώστε να μην τους υποπευτεται το περιβάλλον τους, στη συνέχεια οι γονείς τους τους εξηγούσαν τις αρχές του χριστιανισμού και του κρυπτοχριστιανισμού. Ένας κρυπτοχριστιανός παντρευόταν αποκλειστικά μια κρυπτοχριστιανή, επειδή ο γάμος με χριστιανούς απαγορευόταν από το ισλάμ και ο γάμος με μουσουλμάνους εναντιώνονταν στη χριστιανική τους πίστη. Τα εξωκλήσια και οι εκκλησίες κατασκευάζονταν στα υπόγεια των μεγαλύτερων σπιτιών, ακόμα και σε σπηλιές, προκειμένου να μην αποκαλυφθούν ποτέ από τους Τούρκους. Το μυστικό της τοποθεσίας τους τηρούνταν αυστηρά. Υπήρχαν ακόμη και περιπτώσεις όπου ένας κρυπτοχριστιανός ήταν ταυτόχρονα χριστιανός και μουσουλμάνος ιερέας.

Μονή της Παναγίας Σουμελά

Η Μονή της Παναγίας Σουμελά νότια της Τραπεζούντας αποτελούσε το κέντρο της πνευματικής ζωής των Ποντίων.

Η ιστορία του μοναστηριού είναι στενά συνδεδεμένη με τη θαυματουργή εικόνα της Παναγίας. Η παράδοση λέει ότι έχει ζωγραφηστεί από τον ευαγγελιστή Λουκά, και επειδή ξεψύχησε στην Αθήνα, άρχισαν να αποκαλούν την εικόνα Παναγία Αθηνιώτισσα. Οι πιστοί οικοδόμησαν γι' αυτήν ένα ναό στη Θήβα. Ο θρύλος συνεχίζει με την εμφάνιση της Θεοτόκου σε δύο μοναχούς, το Σοφρόνιο και το Βαρνάβα, που τους προέτρεψε να κτίσουν ένα μοναστήρι για την εικόνα μακριά στην Ανατολή. Έπειτα τους οδήγησε η εικόνα μέχρι το όρος του Μελά, όπου πραγματικά οικοδομήθηκε μια εκκλησία μέσα σε σπηλιά και κοντά η μονή. Από το 380 όλο το συγκρότημα λειτουργούσε ως περιφνητός τόπος προσκύνησης. Από τα μετέπειτα χρόνια προέρχεται το εξωκλήσι της Αγ. Βαρβάρας, η βιβλιοθήκη και ο ξενώνας για τους προσκυνητές.

Επειδή το μοναστήρι ήταν φημισμένο με τα πλούτη, αρκετές φορές στην ιστορία του λεηλατήθηκε και τον 7^ο αιώνα καταστράφηκε σχεδόν εξολοκλήρου. Για την αποκάστασή του επιμελήθηκε το 644 ο Αγ. Χριστοφόρος από την Τραπεζούντα. Ειδικά προνόμια και δώρα κέρδισε το μοναστήρι από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες και κατόπιν κατά τη βασιλεία της δυναστείας των Κομνηνών τον 13^ο-14^ο αιώνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι την Παναγία Σουμελά δεν προσκυνούσαν μόνο οι Έλληνες, αλλά και οι Τούρκοι. Γνωστή είναι η περίπτωση του σουλτάνου Σελίμ Α', ο οποίος χάρη της συνήρθε από μια βαριά αρρώστια. Οι Τούρκοι επέβαλαν μια καινούργια τάξη στο μοναστήρι, ωστόσο όχι μόνο που δεν το έκλεισαν, το υποστήριξαν! Αρκετοί σουλτάνοι βρέθηκαν στη λίστα των δωτών.¹⁹

Η μεγαλύτερη κίνηση των προσκυνητών γινόταν κάθε Δεκαπενταύγουστο, την ημέρα Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Από την Τραπεζούντα και από την άλλη μεριά κατευθύνονταν εκατοντάδες προσκυνητές που δε χωρούσαν στον ξενώνα του μοναστηριού, οπότε οι προσκυνητές ανέγειραν τριγύρω του πρόχειρα επιστεγάσματα. Τα μουλάρια του μοναστηριού πηγαίνονταν, για να εξασφαλίσουν την τροφοδοσία για τα πλήθη των προσκυνητών μερικές εβδομάδες νωρίτερα. Έρχονταν ολόκληρες οικογένειες από απομακρυσμένα μέρη που εξοικονομούσαν χρήματα για το ταξίδι πολλά χρόνια. Το πανηγύρι του Δεκαπενταύγουστου δεν είχε αποκλειστικά προσκυνητικό χαρακτήρα, ήταν και ευκαιρία για τοπικούς εμπόρους να πουλήσουν τα εμπορεύματά τους.

ΜΟΥΣΙΚΗ, ΧΟΡΟΙ ΚΑΙ ΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Οι ρίζες της ποντιακής μουσικής φτάνουν έως τη μακρινή αρχαιότητα. Η συχνότερη αφορμή για μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις ήταν ο γάμος, το βάφτισμα, τα πανηγύρια ή οι γιορτές όπως τα Χριστούγεννα, το Πάσχα, η Πρωτοχρονιά και τα Θεοφάνια. Αν το χωριό δε διέθετε δικούς του μουσικούς, προσκαλούνταν ή έρχονταν από μόνοι τους οι μουσικοί από τα γύρω χωριά. Οι μουσικοί στα μικρά χωριά γνωστοποιούσαν την παρουσία τους με το παίξιμο, ενώ στα μεγαλύτερα τα παιδιά ήταν εκείνα που δήλωναν τον ερχομό τους τριγυρίζοντας στους δρόμους και φωνάζοντας. Για τους Ποντίους η έλευση των μουσικών ήταν κάθε φορά σημαντικό γεγονός.

¹⁹ ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΝΗΣ, Π. Η ιερά μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου Σουμελά. In: *Ο Πόντος των Ελλήνων*, σ. 152.

Η πληρωμή γινόταν με διαφορετικούς τρόπους, ή τους έχωναν τα χαρτονομίσματα στη ζώνη όταν έπαιζαν, ή τους τα κολλούσαν στο μέτωπο.²⁰

Το ύφος της μουσικής διέφερε ανάλογα με την κατάσταση. Η χορευτική μουσική παιζόταν στους γάμους και σε άλλες γιορτές. Εκτός απ' αυτό το μουσικό είδος υπάρχουν και τα επιτραπέζια τραγούδια (τραγούδια της τάβλας) χωρίς χορό. η λύρα σ' αυτή την περίπτωση απλώς συνόδευε τη φωνή του τραγουδιστή. ο συνδυασμός της ζωηρής μουσικής και των δυναμικών κινήσεων του πυρρίχιου χορού σέβρα προκαλούσε έκσταση στους χορευτές και λειτουργούσε ως „προπόνηση“ πριν ριχτούν οι Πόντιοι στη μάχη.

Η ποντιακή μουσική στηρίζεται σε ανατολικές κλίμακες, καθώς η βασική ομάδα οργάνων αποτελείται μόνο από τη λύρα και το νταούλι και ίσως γι' αυτό φαίνεται σε πολλούς η ποντιακή μουσική μονότονη.

Σε σύγκριση με άλλους Έλληνες η μουσική έκφραση των Ποντίων είναι φανερά πολύ πιο δυναμική. Η ποντιακή μουσική αξιοποιεί περισσότερο μονούς και συγχορικούς ρυθμούς. Οι βασικοί ρυθμοί είναι τρεις: 5/8 (τικ), 9/8 (διπάτ) και ο λιγότερο διαδεδομένος 2/4 (κότσαρι κ.ά.).

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, το πιο χαρακτηριστικό μουσικό όργανο των Ποντίων είναι η ποντιακή λύρα ή *κεμεντζέ* (ο *κεμεντζές*). Το όνομά της προέρχεται από τα τούρκικα, όπου η λέξη *κεμάν* σημαίνει βιολί. Οι Έλληνες δανείστηκαν το υποκοριστικό *κεμεντζέ*. Η λύρα είναι παμπάλαιο μουσικό όργανο, η δημιουργία του αποδίδεται στο θεό Ερμή. η παράδοση λέει ότι ο Ερμής κατασκεύασε μια επτάχορδη λύρα τη μέρα της γέννησής του από ένα χελωνίσιο όστρακο, τις χορδές της τις κατασκεύασε από χοιρινά έντερα. Η λύρα των αρχαίων έχει ελάχιστα κοινά με τη σημερινή λύρα. Υπάρχουν αρκετά είδη λύρας, η αχλαδόσχημη λύρα της Κρήτης, η πολιτική λύρα (ρεμπάπ), η *κεμανέ* της Καππαδοκίας και η ποντιακή *κεμεντζέ*. Όλες κατασκευάζονται από ξύλο, κοινό τους δε γνώρισμα είναι ο τρόπος παιξίματός τους με το δοξάρι ακουμπισμένες πάνω στο γόνατο. Η *κεμεντζέ* είναι μακρόστενη. Το ηχείο της κατασκευάζεται από ένα κομμάτι σκληρού ξύλου, συνήθως δαμασκηλιάς, αντίθετα με το καπάκι της που κατασκευάζεται από μαλακό ξύλο. Η *κεμεντζέ* έχει συνήθως τρεις χορδές που τεντώνονται με τα κλειδιά μπροστά, ωστόσο υπάρχουν και εξαιρέσεις. Ένα από τα χαρακτηριστικά παιξίματος της *κεμεντζέ* είναι η συχνή χρήση του διαστήματος τετάρτης, η τέχνη της ποντιακής λύρας εξελίχθηκε κυρίως στον ανατολικό Πόντο, ενώ στο δυτικό Πόντο χρησιμοποιούσαν πιο συχνά το κλασικό βιολί. Αξίζει να σημειωθεί ότι μια παρόμοια λύρα παίζεται και στην Αρμενία.

Στις χορευτικές μελωδίες η *κεμεντζέ* συνοδεύεται από το *ταούλι* (νταούλι). Άλλωστε η ποντιακή μουσική έχει συνήθως μόνο ρυθμική συνοδεία. Το σώμα του *νταουλίου* αποτελείται από μια ξύλινη η μετάλλινη βάση, πάνω στην οποία τεντώνεται από τις δυο πλευρές το δέρμα. Ο *νταουλτζής* κρεμάει το *νταούλι* στον ώμο του και στα χέρια του κρατάει δυο διαφορετικά σφυράκια, για να ακούγονται δυο διαφορετικοί ήχοι. Με το μεγάλο σφυράκι παίζει τη θέση, και με το μικρό σφυράκι παίζει την άρση.

Ένα άλλο όργανο που εμφανίζεται στην ποντιακή μουσική παράδοση, αλλά και π.χ. στη Μακεδονία, είναι η *ζουρνά* (*ζουρνάς*). Πρόκειται για ένα πνευστό μουσικό όργανο που

²⁰ ΖΟΥΡΝΑΤΖΙΔΗΣ, Ν. Συμβολή στην έρευνα του χορού των Ελλήνων του Πόντου.

Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και των παραδόσεων των Ελλήνων του Πόντου

αποτελείται από τον αυλό, το διπλό γλωσσίδι και το επιστόμιο. Η ζουρνά αναδίδει ένα δυνατό ήχο, γι' αυτό και αγαπιόταν ιδιαίτερα στα γλέντια, όπου μαζευόταν πολύς κόσμος. Στον ελλαδικό χώρο χρησιμοποιούνταν συχνά μέχρι το 18^ο-19^ο αιώνα, οπότε τη διαδέχτηκε το κλαρίνο που έφεραν στην Ελλάδα οι Τσιγγάνοι από την Τουρκία. Μέχρι σήμερα έχει διατηρηθεί σε διάφορες περιοχές όπως για παράδειγμα στον ανατολικό Πόντο και τη Μακεδονία.

Το *τουλούμ* ή το *αγγιόν* είναι αερόφωνο όργανο, συγγενεύει με την γκάιντα που παίζεται στη Θράκη και τη Μακεδονία και με την τσαμπούνα που παίζεται στο Αιγαίο. Το *τουλούμ* διαφέρει στο ότι δεν έχει τον πίσω αυλό που παράγει σταθερό βαρύ τόνο.

Το τελευταίο από την κλασική πεντάδα των ποντιακών μουσικών οργάνων είναι το *γαβάλ* (καβάλι) η το *χειλαιύλιν*. Κατασκευάζεται από ξύλο και συνήθως έχει έξι τρύπες. Το *γαβάλ* είναι το κατεξοχήν όργανο των βοσκών.

Συνολικά υπήρχαν στον Πόντο περίπου 60 χοροί συμπεριλαμβανομένων και των τοπικών παραλλαγών. Ο μόνος ποντιακός μη κυκλικός χορός είναι το *κοτσαργέλ*.

Η ιστορία των ποντιακών χορών φτάνει μέχρι τη βυζαντινή περίοδο και σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι και την αρχαιότητα. Η προέλευση του χορού *τάμζαζα* συνδέεται με τις ζωηρές γιορτές του Διονύσου, ενώ ο πιο γνωστός ποντιακός χορός, η *σέρρα*, αναφέρεται ήδη από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώνα.

Τους ποντιακούς χορούς μπορούμε να τους διακρίνουμε σε παμποντιακούς (*τικ, ομάλ*) και τοπικούς (*διπάτ, πιπιλομάτενα, ατσαπάτ*). Στην επαρχία χορεύονταν γεωργικοί χοροί που παράσταναν συνήθως κινήσεις αγροτικών εργασιών (*τρυνάνα*).

Όταν έκανε καλό καιρό, ο κόσμος χόρευε στην πλατεία μπροστά στην εκκλησία η σε μια μεγάλη αίθουσα, το *μάτο*, που ανήκε στην εκκλησία. Έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα συνηθιζόταν να χορεύουν οι Πόντιες γυναίκες και οι κοπέλες μόνον σε κλειστό συγγενικό κύκλο (εκτός από τους καθαρά γυναικείους χορούς), κι αυτό γιατί ο χορός με ξένους άνδρες δεν ήταν επιτρεπτός, ιδιαίτερα μια γυναίκα δεν έπρεπε να πιάσει το χέρι ενός ξένου άνδρα. Οι ηλικιωμένοι, τα παιδιά και αυτοί που δεν ήξεραν να χορεύουν, παρακολούθουσιν από κοντά. Στη μέση του κύκλου κάθονταν κάποιες φορές οι ιερείς και οι προύχοντες, για να βλέπουν πιο άνετα το χορό.²¹

Οι ποντιακοί χοροί διακρίνονται μάλλον από τη δυναμικότητά τους παρά από την ποικιλία των κινήσεων τους. Οι χορευτές στέκονται είτε σ' έναν κλειστό κύκλο είτε σ' ένα ημικύκλιο, ενδεχομένως και σε μια ευθεία. Σε περίπτωση που ο αριθμός των χορευτών είναι πολύ μεγάλος, σχηματίζουν ομόκεντρους κύκλους. Οι περισσότεροι χοροί προχωρούν προς τα δεξιά, εξαιρούνται το *καλόν κορίτσ*, το *ετερέ* και η *τρυνάνα*. Το χορό τον σέρνει ο χορευτής που στέκεται πρώτος από τα δεξιά. Πρόκειται ή για τον καλύτερο και πιο έμπειρο χορευτή ή για κάποιον κοινωνικά ανώτερο άνθρωπο. Τους μεικτούς ποντιακούς χορούς τους σέρνει συνήθως κάποιος άνδρας. Για τους χορούς του Πόντου ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι το σουστάρισμα, δηλ. η ανοδική και καθοδική κίνηση που κάνουν τα γόνατα.

Η παραδοσιακή ποντιακή ενδυμασία έχει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται και σε ενδυμασίες άλλων λαών: π.χ. των Τούρκων, των Αρμενίων, των Λαζών και των Κούρδων.

²¹ ΖΟΥΡΝΑΤΖΙΔΗΣ, Ν. Συμβολή στην έρευνα του χορού των Ελλήνων του Πόντου.

Η ανδρική ποντιακή στολή μοιάζει πάρα πολύ με την αντίστοιχη γεωργιανή. Γενικά η ανδρική ποντιακή ενδυμασία σε αντίθεση με τη γυναικεία επηρεάστηκε περισσότερο από τουρκικά πρότυπα, και αυτό γιατί οι γυναίκες δεν έρχονταν τόσο συχνά σε επαφή με τις Τουρκάλες γυναίκες. Πολύ μεγάλη διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην αστική και την επαρχιακή ενδυμασία. Ενώ τον 18^ο-19^ο αιώνα στις μεγάλες πόλεις (Τραπεζούντα, Ορντού, Κερασούντα κτλ.) επικρατούσε η δυτική ενδυμασία λόγω των εμπορικών και των πολιτιστικών επαφών με τη Δύση, οι επαρχιώτες συνέχισαν να φορούν τις παραδοσιακές στολές.

Στα τυπικά μέρη της γυναικείας στολής ανήκει η *τάπλα*, κυπελλοειδές κάλυμμα του κεφαλιού, πάνω στο οποίο περνιέται μια μεγάλη μαντίλα, το *λετσέκ'*. Τα εσώρουχα αποτελούσαν το *κανναβένιο καμίς*, το επίσης *κανναβένιο βρακίιν* που φτάνει μέχρι τις γάμπες, και το *σπαλέρ'* που φτάνει από το λαιμό στη μέση. Πάνω στο *σαλβάρ'* (*σαλβάρι*) και το *καμίς* φοριέται η *ζονποϊόνα* με ένα στενό γιακά από χοντρό μάλλινο ή βαμβακερό ύφασμα και πάνω απ' αυτήν με τη σειρά του ένα κοντό μάλλινο επανωφόρι, η *τσόχα*. Το τελευταίο μέρος της γυναικείας ποντιακής στολής είναι η *ποδιά λαχώρ'* που δένεται στη μέση ή η πιο σεμνή παραλλαγή της, το *πισταμπάλ'*.

Οι Πόντιοι άνδρες φορούν το ίδιο *καμίς* και το ίδιο *βρακίιν* όπως οι γυναίκες. Το *σαλβάρ'* είναι ένα παντελόνι από χοντρό μάλλινο ύφασμα. Το χαρακτηριστικό κάλυμμα του κεφαλιού είναι το *πασλούχ* που δένεται πίσω με δυο λουρίδες από ύφασμα. Η διακοσμητική ζώνη *ζωνάρ'* είναι γνωστή στις περισσότερες περιοχές τους ελληνισμού, έχει μήκος 3 με 4 μέτρα. Εξυπηρετούσε δε και ως τσέπη, όπου χώνονταν μικροπράγματα ή όπλα. Κάποτε θεωρούνται μέρος της ανδρικής στολής και τα *φουσεκλίγια* που φοριούνταν σταυρωτά γύρω από τους ώμους. Οι *τσάπουλες* είναι παπούτσια χωρίς τακούνι και το *τσάκετό* είναι ζακέτα.²²

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Οι Έλληνες που έμειναν στον Πόντο μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης (1923), η οποία και πρότεινε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, είναι σχεδόν όλοι μουσουλμάνοι. Ακόμα και σήμερα μπορούμε να βρούμε στον Πόντο ελληνόφωνα χωριά. Χάρη στις επαφές με τους Ποντίους που μετοίκησαν στην Ελλάδα και με τους Ποντίους μετανάστες στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στην Αμερική οι νεότερες γενιές των Ποντίων στην Τουρκία έχουν τη δυνατότητα να ανακαλύψουν τις παμπάλαιες πολιτιστικές τους ρίζες. Σχετικά με την αναζήτηση της εθνικής και της πολιτισμικής ταυτότητας καθώς και με τον εκτουρκισμό έγραψε ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο ο Βάχιτ Τούρσουν στην τουρκική εφημερίδα *Ραντικάλ*.²³

Όμως, η τουρκική κυβέρνηση κρατά μια αδιάλλακτη άποψη γύρω από το ποντιακό ζήτημα. Τον Ιανουάριο του 2002 απαγορεύτηκε στην Τουρκία το βιβλίο του Τούρκου συγγραφέα Ομέρ Ασάν *Ο πολιτισμός του Πόντου (Pontos Kültürü)*, ο οποίος κατηγορήθηκε για προπαγάνδα υπέρ του διαμελισμού της χώρας, εχθρική προς το τουρκικό κράτος. Εκτός του ότι απαγορεύτηκαν και

²² ΧΑΤΖΗΘΑΝΝΙΔΗΣ, Π. *Λαογραφία του ποντιακού ελληνισμού*, σ. 81-83.

²³ TURSUN, V. Rumca konuşmanın bedeli. *Radikal*, 22. 11. 2007, η ελληνική εκδοχή με τον τίτλο *Οι ελληνόφωνοι Πόντιοι στην Τουρκία κυκλοφόρησε στην Καθημερινή* στις 24.11.2007.

κατασχέθηκαν τα βιβλία του, ο συγγραφέας καταδικάστηκε σε εξορία.²⁴ Το περιστατικό αυτό λίγο έλειψε να εξελιχθεί σε ελληνο-τουρκική διαμάχη, έτσι που αναγκάστηκε ο συγγραφέας να καθιστούσε τελικά δημόσια τόσο το ελληνικό όσο και το τουρκικό κοινό.

Πρόσφατα κυκλοφόρησε ένα άρθρο του Βλάση Αγτζιδη, με το οποίο προειδοποιεί για ένα καινούργιο πρόβλημα που δίνει μια νέα διάσταση στο ποντιακό ζήτημα. Σύμφωνα με τον Αγτζιδη κατά τη δεκαετία του 1980 άλλαξε ριζικά η άποψη της τουρκικής εθνικιστικής ιδεολογίας απέναντι στον πολιτισμό των Ελλήνων του Πόντου. Ενώ πρώτα οι Τούρκοι δεν ενδιαφέρονταν καθόλου γι' αυτόν η τον περιφρονούσαν κιόλας, σήμερα τον παρουσιάζουν στους τουρίστες και στις νεότερες γενιές ως δικό τους, δηλαδή ως πολιτισμό χαμένων λαών, των οποίων κληρονόμοι θεωρούνται οι Τούρκοι. Έχουμε μπροστά μας λοιπόν μια παράξενη κατάσταση που ακόμα και ποντιακοί χοροί και ενδυμασίες παρουσιάζονται ως τουρκικές.²⁵

Παρόμοιες δυσκολίες έχουν και οι Πόντιοι που ζουν στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα και σοβαρή έλλειψη δασκάλων της ελληνικής στα σχολεία. Πρόσφατα η Ελλάδα αποφάσισε να υποστηρίξει τους Έλληνες της Ρωσίας ανάμεσα στα άλλα και με μια καμπάνια, προκειμένου να σπουδάσουν φοιτητές ελληνικής καταγωγής στα πανεπιστήμια της Ελλάδας, ελληνική κυρίως φιλολογία, ώστε να είναι σε θέση μετά την επιστροφή τους να διδάξουν τα ελληνικά σε δημοτικά σχολεία και σε σχολεία της μέσης εκπαίδευσης.

Στην Ελλάδα υπάρχουν αρκετές οργανώσεις, που έχουν σαν στόχο τους τη ένωση των Ποντίων. Κορυφαία θέση μεταξύ αυτών κατέχει η *Παμποντιακή Ομοσπονδία Ελλάδας*²⁶ που ιδρύθηκε το 2004. Μία άλλη οργάνωση αυτού του είδους είναι και η *Πανελλαδική Ομοσπονδία Ποντιακών Σωματείων*²⁷ (ιδρύθηκε το 1972) η οποία εκδίδει την εφημερίδα *Δεσμός*.

Αυτές οι δυο οργανώσεις, λίγο ως πολύ, συγκεντρώνουν τους περισσότερους ποντιακούς συλλόγους στη Αθήνα και στη βόρεια Ελλάδα, εκεί όπου βρίσκονται και οι μεγαλύτερες κοινότητες των Ποντίων: π.χ. *Ακρίτες του Πόντου* (Σταυρούπολη), *Κρωμναίοι* (Καλαμαριά), *Παναγία Σουμελά* (Κατερίνη), *Παλαγία* (Αλεξανδρούπολη), χορευτικό συγκρότημα *Σέρρα* και διάφορα άλλα.

Η σημαντικότερη επιστημονική οργάνωση που ασχολείται με την ποντιακή ιστορία και τον πολιτισμό είναι η *Επιτροπή Ποντιακών Μελετών* με έδρα την Αθήνα. Πρόκειται για μια οργάνωση μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, η οποία ιδρύθηκε από μια ομάδα Ποντίων διανοουμένων μετά πρωτοβουλία του Θεοφύλακτου Θεοφυλάκτου, γιατρού από τη Θεσσαλονίκη. Τη λειτουργία της επιμελήθηκε για αρκετό διάστημα ο γνωστός μας Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Χρυσάνθος. Από την ίδρυσή της το 1927 εξέδωσε περισσότερα από 50 τεύχη του περιοδικού *Αρχαίον Πόντου*. Στην έδρα της Ε.Π.Μ. υπάρχει βιβλιοθήκη, μουσείο του ποντιακού πολιτισμού και χώροι προστασίας πολύτιμων ιστορικών αντικειμένων.

²⁴ http://www.antibaro.gr/national/anatolh_asan.htm 29. 9. 2008.

²⁵ ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Β. Ελληνικά μνημεία, άλλα θύματα του τουρκισμού. *Καθημερινή*, 25. 4. 2008.

²⁶ Επίσημη ιστοσελίδα της *Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδας*: <http://www.poe.org.gr/>

²⁷ Αναλυτικές πληροφορίες για την *Πανελλαδική Ομοσπονδία Ποντιακών Σωματείων*:

<http://www.pontos.sakisp.gr/files/home.htm>

Με το ποντιακό ζήτημα ασχολείται και το *Τμήμα γλώσσας, φιλολογίας και πολιτισμού των παρευξείνιων χωρών* στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο της Κομοτηνής.

Όσον αφορά τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αυτή τη στιγμή εκπέμπει στην Ελλάδα το *ΡΑΔΙΟ ΑΚΡΙΤΕΣ*²⁸ στη συχνότητα των 102,3 FM και μέσω του διαδικτύου. Ακόμη το *ΡΑΔΙΟ ΠΟΝΤΟΣ*²⁹ με έδρα την Αλεξανδρούπολη εκπέμπει αποκλειστικά στο διαδίκτυο.

Από τον ποντιακό τύπο μπορούν να αναφερθούν: το μηνιαίο περιοδικό *ΟΡΑΜΑΝ* (εκδίδεται από το Δεκέμβριο του 2004), το επίσης μηνιαίο περιοδικό *ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ*, η εφημερίδα *ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ*, *Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ* κ.ά.

Στη Θεσσαλονίκη λειτουργεί επίσης ο εκδοτικός οίκος *Αδελφών Κυριακίδη*, ο οποίος εκδίδει ειδικά και άλλα έργα σχετικά με τον Πόντο.³⁰ Παρά τις δυσοίωνες προσδοκίες της διαλέκτου εμφανίζονται σποραδικά και λογοτεχνικά έργα γραμμένα στην ποντιακή διάλεκτο, αν και τέτοιες προσπάθειες δεν μπορούν να ιδωθούν ως „ποντιακή λογοτεχνία“. Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, η ποντιακή διάλεκτος ποτέ στην ιστορία της δεν έφτασε στο επίπεδο μιας λογοτεχνικής γλώσσας και επιπλέον τα έργα αυτά πάντοτε περιορίζονταν μόνο σε ποντιακά θέματα, ειδικότερα στο μοτίβο της νοσταλγίας των αξέχαστων πατριδών. Ωστόσο, πριν από δυο χρόνια κυκλοφόρησε το πρώτο μυθιστόρημα που δεν είχε ποντιακό θέμα. Πρόκειται για *Τ' αναντί του ρου* του Κώστα Διαμαντίδη, με το οποίο αποσκοπούσε ο συγγραφέας να δείξει ότι η ποντιακή διάλεκτος είναι δυνατόν να εκφράσει τη σύγχρονη πραγματικότητα.³¹

Τέλος αξίζει να αναφερθούν μεγάλης ποικιλίας διαδικτυακοί τόποι και φόρουμ, όπως: www.pontos.gr

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αν αναλογιστούμε την ιστορία του Πόντου, θα διαπιστώσουμε ότι ο ποντιακός ελληνισμός περνούσε από τη μία καταστροφή στην άλλη. Ακριβώς οι ατέλειωτοι πόλεμοι, το ορεινό τοπίο και το βαρύ κλίμα συντέλεσαν στη σκληρότητα του ποντιακού χαρακτήρα. Από την άλλη όμως οι Πόντιοι έγιναν γνωστοί με την υπερβολή που διακρίνει τα ποντιακά ανέκδοτα, με τα οποία διασκεδάζουν ολόκληρες γενιές των Ποντίων. Από την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης έχουν περάσει 85 χρόνια, και όμως η ποντιακή πολιτιστική κληρονομιά επιβιώνει και εκτός του Πόντου, εμπνέοντας τους ενδιαφερόμενους και μη ποντιακής καταγωγής. Η μοίρα αυτής της κληρονομιάς θα εξαρτηθεί από τις νεότερες γενιές – είτε αυτές που θα ακολουθήσουν συνειδητά τις παραδόσεις των προγόνων τους, είτε οι παμπάλαιες πολιτιστικές ρίζες τους θα γίνουν γι' αυτούς ένα μουσειακό θέμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συλλογικό: *Ο Πόντος των Ελλήνων*. Αθήνα: Τα Νέα 2003.

²⁸ <http://www.akritestoupontou.gr/analytics.html>

²⁹ <http://www.radiopontos.gr>

³⁰ <http://www.kyriakidis.gr>

³¹ ΒΑΤΣΟΠΟΛΟΣ, Ν. Ένα σύγχρονο μυθιστόρημα στα ποντιακά. *Καθημερινή*, 24. 6. 2006.

Συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας και των παραδόσεων των Ελλήνων του Πόντου

Γεωγραφία του Πόντου:

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ, Γ. *Ελάτε μαζί μου στον Πόντο*. Θεσσαλονίκη: Ερωδιός 2002.

Ιστορία του Πόντου:

ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Β. *Οι Έλληνες του Πόντου, η γενοκτονία από τον τουρκικό εθνικισμό*. Αθήνα: Ελληνικές εκδόσεις 2005.

ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Β. *Παυρευξείνιος διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Εύξεινου Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, Α.Ε. 1997.

ΡΟΔΑΚΗΣ, Π. *Από τα μυθικά χρόνια ως την τουρκική κατάκτηση. Η ιστορία του Πόντου. Α' τόμος*. Αθήνα: Γόρδιος 2003.

ΡΟΔΑΚΗΣ, Π. *Από την τουρκική κατάκτηση ως την γενοκτονία και τον ξεριζωμό. Η ιστορία του Πόντου. Β' τόμος*. Αθήνα: Γόρδιος 2004.

ΦΩΤΕΙΑΔΗΣ, Κ. *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα: Ηρόδοτος 2004.

ΦΩΤΕΙΑΔΗΣ, Κ. *Ιστορικό Πόντου*, http://www.akrites.de/sites/gr/geschichte_pontos.htm

Θρησκευτική ζωή στον Πόντο:

ΦΩΤΕΙΑΔΗΣ, Κ. *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, Α.Ε. 1993.

ΜΠΟΥΤΣΙΚΑΣ, Α. *Παναγία Σουμελά*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος 1998.

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΜΟΝΑΧΗ. *Οι άγιοι του Πόντου*. Κοζάνη: Ιερών γυναικείων ησυχαστήριον „Αναλήψεως“ Κοζάνης 1983.

Ποντιακή διάλεκτος:

ΙΟΑΝΝΙΔΗΣ, Δ. *Γραμματική της ελληνικής διαλέκτου του Πόντου*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 1958.

ΤΣΟΠΟΥΡΙΔΗΣ, Θ. *Λεξικό ποντιακής διαλέκτου. Α' και Β' τόμος*. Τσπουρίδου 2002.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Α. *Ιστορικών λεξικών της ποντιακής διαλέκτου*. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών 1961.

ΤΟΜΠΑΪΔΗΣ, Δ. *Μελετήματα Ποντιακής Διαλέκτου*. Θεσσαλονίκη: Κώδικας 1996.

Λαογραφία του Πόντου:

ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Π. *Λαογραφία του ποντιακού ελληνισμού*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, Α.Ε. 2000.

ΓΑΛΑΝΙΔΟΥ-ΜΠΑΛΦΟΥΣΙΑ, Ε. *Ποντιακή λαογραφία. Αρχαίον Πόντου 19*. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών 1999.

ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΗΣ, Σ. *Τα τραγούδια του ποντιακού λαού*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, Α.Ε. 1992.

ΜΕΛΑΝΟΦΥΓΔΗΣ, Π. *Ποντιακά ανέκδοτα, διηγήματα και δημοτική ποίηση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, Α.Ε. 2005.

ΖΟΥΡΝΑΤΖΙΔΗΣ, Ν. *Συμβολή στην έρευνα του χορού των Ελλήνων του Πόντου*. [http://santeos.livepage.gr/wiki/1382/756_ΣΥΜΒΟΛΗ_ΣΤΗΝ_ΕΡΕΥΝΑ_ΤΟΥ_ΧΟΡΟΥ_ΤΩΝ_ΕΛΛΗΝΩΝ_ΤΟΥ_ΠΟΝΤΟΥ_\(του_Νίκου_Ζουρνατζίδη\)](http://santeos.livepage.gr/wiki/1382/756_ΣΥΜΒΟΛΗ_ΣΤΗΝ_ΕΡΕΥΝΑ_ΤΟΥ_ΧΟΡΟΥ_ΤΩΝ_ΕΛΛΗΝΩΝ_ΤΟΥ_ΠΟΝΤΟΥ_(του_Νίκου_Ζουρνατζίδη))

